

Istorija izučavanja socijalno psiholoških fenomena

Iako smo rekli da su prvi udžbenici socijalne psihologije objavljeni tek 1908. godine, posmatrajući odrednicu socijalne psihologije kao naučne discipline koja se bavi psihološkom prirodom čoveka u društvenoj situaciji, odnosno društvenom prirodom čoveka, ne možemo poreći da su pitanja o onome što danas izučava socijalna psihologija postavljani odvajkada.

Zato i gornji naslov, ne kratka istorija socijalne psihologije, nego mnogo duža istorija izučavanja socijalno psiholoških fenomena. Ovu istoriju možemo podeliti u tri perioda:

1. Antički period, ako ne i mnogo pre njega do polovine XIX veka

Socijalna psihologija ne postoji kao posebna ni teorijska, ni empirijska naučna disciplina; socijalno-psihološki problemi se u tom razdoblju razmatraju u okviru filozofije

2. Druga polovina XIX veka pa otprilike do Prvog svetskog rata.

Socijalna psihologija postoji kao teorijska, ali ne i kao empirijska disciplina; problemi socijalne psihologije se razmatraju posebno, ali nema empirijskih istraživanja.

3. Od 1920-ih do današnjih dana

Formira se socijalna psihologija kao posebna empirijska nauka, sa predmetom, metodama i tehnikama.

U filozofskim razmatranjima, u tom antičkom periodu za nas su najbitnija dva pitanja:

1. Koji psihološki momenti podstiču ljude da žive u društvu?
2. Da li se ljudi menjaju usled delovanja društvenih uslova?

Ova pitanja su donekle paralelna današnjim pitanjima: kako individua, sa svojim psihološkim repertoarom (motivima, stavovima, vrednostima, ličnošću u celini) utiče na društvene okolnosti u kojima živi, i kako okolnosti u najširem smislu, od kulture do neposredne situacije, utiču na naše psihološke odlike.

Platon (427-347 pre nove ere) je bio značajan veliki filozof, koji je u svojim delima ne samo dotakao, već i detaljno analizirao ono što bi danas potpadalo u domen socijalne psihologije. Posebno se time bavio u knjizi *Država*. Na pitanje. Zašto ljudi formiraju društvo, odgovara bi da je društvo neophodno za opstanak ljudi. A kakva će biti država (dobra ili loša) zavisi od toga kakvi su ljudi u njoj, tj. kakvi su pre svega oni

koji njom upravljaju. Po Platonu treba da vladaju najbolji među ljudima-filozofi, oni kod kojih je visoko razvijena sposobnost razuma i težnja za saznanjem. Ostale klase su ratnici koji brane državu i seljaci koji obrađuju zemlju i obezbeđuju hranu.

Po Platonu ljude je moguće vaspitavati i menjati. Dao je i detaljan plan za vaspitanje građana idealne države. Njegova gledišta su kritikovana u novije doba, pre svega od strane Karala Popera u knjizi Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji.

Aristotel (384-322 pre nove ere) se bavio svim oblastima ljudske delatnosti, pa nije izbegao ni ovu, za nas značajnu. Uzrok postojanja društva vidi u njegovoj neophodnosti za održanje ljudi, ljudsku prirodu odlikuje težnja za društvenim životom. Ljudi su društvena bića. Većina ljudi je po prirodi glupa i lenja, po prirodi su robovi. Društvom treba da upravljaju najспособniji, oni koji su u stanju da koristeći razum predviđaju ono što će biti.

Sve ljude je moguće i potrebno vaspitavati za društveni život, ali razne ljude za različite dužnosti. Sve ljude treba učiti da poštuju zakone i red.

Kao što se može naslutiti iz gornjih redova, ko god je iole upoznat sa delom Platona i Aristotela može jasno primetiti da je tih par redova ogromno uprošćavanje složene misli velikana naše civilizacije. Razlog je u svrsi ove kratke lekcije da se baci osnovni pogled na dugotrajnu istoriju i ukaže na postojanje tema relevantnih za socijalnu psihologiju mnogo pre njenog etabliranja kao posebne naučne discipline.

Rimsko carstvo je trajalo 1000 godina i bilo veoma razvijena civilizacija. Stoga nikakav pregled bilo koje teme unutar Rima nije moguć u dva reda. Namesto toga, daćemo samo jedan primer, pre kao ilustraciju nego kao pregled pogleda u to doba. Doprinos razvoju socijalne misli u Rimu je pružio i Ciceron, koji je (opet između ostalog) istakao da se ljudske vrline stiču isključivo socijalnom participacijom.

Cilj vaspitanja u Rimu je bio stvaranje dobrog građanina, koji se razume u zakone, politička i državna pitanja. U starom Rimu je veliki značaj u životu ljudi imala porodica, koja je bila centar sile i prava iako u carskom periodu gubi na važnosti.

Evropa nije bila jedino mesto na kome su mislioci razmišljali o socijalnoj prirodi čoveka. Nema sumnje da su takva razmatranja postojala i na istoku: u Indiji, Kini, a takođe i u subsaharskoj Africi, ili u civilizacijama Amerike. Kao primer daćemo muslimansku civilizaciju, jer razvoj socijalne misli tokom srednjeg veka u Evropi počinje da stagnira, ali je tada arapska civilizacija napredovala, posebno u

razvoju socijalne misli, za šta je izuzetno značajan i Ibn Haldun (1332-1406), najveći arapski historičar. On je isticao značaj fizičke i socijalne sredine na formiranje ličnosti, a takođe je zastupao i ideju socijalne solidarnosti, koja predstavlja osećaj identičnosti sa drugim ljudima. Njegova najvažnija socijalno-psihološka misao je bila da razlike između pojedinih ljudi nastaju iz razlika među njihovim zanimanjima.

Iako i srednjovekovni hrišćanski mislioci poput Svetog Avgustina ili Tome Akvinskog nisu potpuno izbegavali ova pitanja, preći ćemo odmah u XVII vek i pomenuti učenje Tomasa Hobsa. Društvo je, po njemu neophodno za održanje ljudi, ali društveni život NE proizilazi iz prirode čoveka. Društveni život je nasilje nad ljudima. Čovek je po prirodi samoživ, sebičan, odlikuje ga želja za moći kako bi zadovoljio svoju sebičnost. Ljudi su u stalnom međusobnom ratu (Čovek je čoveku vuk). Kako taj rat protiv svih ne bi doveo do propasti svih ljudi, ljudi se udružuju i stvaraju državu. Pesimističko stanovište Tomasa Hobsa verovatno je uzrokovalo i turbulentno vreme u kome je živio (Tridesetogodišnji rat i strašni zločini koji su bili svojstveni tadašnjem ratovanju, a kojima je Hobs nesumnjivo bio svedok).

U XVIII veku Žan Žak Ruso postavlja drugačiju paradigmu o čovekovoj društvenoj prirodi. Društveni život nije prirodan za čoveka, ali spoljni uzroci (oskudica, napadi neprijatelja) navode ljude na život u društvu. Ljudi sklapaju *Društveni ugovor* (naziv njegovog čuvenog dela) -ugovor da će živeti u društvu da bi zajednički lakše savladali teškoće. Za razliku od Hobsovog gledišta po Rusou čovek po svojoj prirodi nije rđav. Pre stvaranja države svi ljudi su bili ravnopravni, slobodni, ne znajući šta je dobro, a šta zlo. Tek u društvu stvaraju se moralne norme, stiču se osobine koje se mogu označiti kao dobre ili rđave. Društveni život menja čoveka i to na gore. Ne uzrokuje rđava priroda čoveka društvene teškoće – većje uzročno posledični lanac obrnut: rđavo društvo (društvena nejednakost) podstiče rđave osobine ljudi. Ne treba vaspitavati ljude da bi društveni sistem bolje funkcionisao, već treba menjati društveni sistem a time će se menjati i ljudi. Ruso je bio jedan od najekscentričnijih mislilaca u istoriji filozofije. Dižonska akademija je jednom prilikom raspisala konkurs za nagradu, pri čemu je tema za esej glasila: *Je li napredak nauka i veština doprineo poboljšanju morala?* Akademici su, naravno, u duhu prosvjetiteljstva, očekivali himne oduševljenja progresu kulturnih tekovina. Rousseau je, nasuprot tome, radikalno osporavao taj napredak. Progres nauka i umetnosti za njega je bio samo propast čovečanstva. Bio je veliki teoretičar vaspitanja (njegova knjiga *Emil ili o vaspitanju* je i danas obavezna literatura studentima pedagogije širom

sveta), a svoje petoro dece je odveo u dom za nahodčad jer su “pravili isuviše buke i velike troškove”.

Džeremi Bentam je zastupao hedonizam. Osnovna karakteristika individualnog i socijalnog ponašanja čoveka je sebičnost. Osnovna pokretačka snaga čoveka je težnja za postizanjem zadovoljstva i nastojanje da se izbegne bol. Društvo počiva na istom principu: najbolje je ono društvo u kome postoji najveće moguće zadovoljstvo za najveći mogući broj ljudi.

U drugom periodu tokom XIX veka uvode se novi koncepti ili se prerađuju stari, kojima se pokušava - neempirijski - objasniti društveno ponašanje ljudi. U vidu u kome su tada dati ovi koncepti su danas ili odbačeni ili značajno revidirani. Ipak značaj im je da su služili kao jedna od odskočnih stepenica za dalji razvoj oblasti. Kako je tada fizika bila već razvijena nauka koja je objašnjavala sile kretanja materije, mislioci u polju od našeg značaja su želeli da je imitiraju, odnosno da dostignu njene standarde. Jedannačin je bio da po ugledu na sile fizike: magnetizam, gravitaciju, elektromagnetnu silu.... pronađu sile koje pokreću i usmeravaju ljudsko socijalno ponašanje.

Prvi pojam iz tog perioda koji ćemo pomenuti jeste pojam nadindividualne svesti. Nemački naučnici Lazarus i Štajntal osnivači etnopsihologije (1860) uvode pojam narodnog duha, prikazujući ga kao samostalno biće. Pošto se Nemačka tada prvi put ujedinjavala u veliku državu, od mnoštva sitnih kneževina bilo je neophodno i određeno psihološko narodno jedinstvo. Ovaj pojam bio je i u službi političkog programa ujedinjenja Nemačke (baš kao i Cvijićeva istraživanja o zajedništvu Jugoslovena nekoliko decenija kasnije).

Emil Dirkem (E. Durkheim, 1859-1919) je smatrao da pored individualne svesti, postoji i kolektivna svest koja održava i reguliše socijalni život. «Kolektivna mentalna stanja mogu se svesti na mentalna stanja pojedinaca u onoj meri u kojoj se mentalna stanja pojedinaca mogu svesti na fiziološka stanja nezavisnih ćelija mozga.»

Osnivač psihologije V. Vunt je razlikovao fiziološku psihologiju (Lajpciška laboratorija) i psihologiju naroda. U periodu od 1900-1920 objavio 10 tomova “Psihologije naroda”.

Isticao da postoji samostalna narodna duša koja se manifestuje kroz jezik, običaje i mitove.

MekDugal u delu "The Group Mind" (1920) kaže da visoko organizovane grupe kakve su nacije imaju grupni duh koji on definiše kao organizovani sistem mentalnih ili

psihičkih sila u međusobnoj interakciji. Kolektivni um, po njemu, misli, oseća, dejstvuje.

Danas se govor o srpstvu ili nemstvu ili bilo čemu sličnom ne smatra naučnim. No ipak ova linija razmišljanja, dovela je, znatno izmenjena, do nekih današnjih pojmova kao što je nacionalni ili socijalni identitet. Dakle služila je kao stepenica u razvoju mnogo preciznijih pojmova.

Drugi pojam iz tog perioda je sugestija, čiji su koreni u Mesmerovom (1779) učenju o animalnom magnetizmu. Braid (1843) uvodi termin *hipnotizam*. Liebeault (1866) uvodi koncept *sugestije* i koristi ga u lečenju, a Bernheim (1884) je dalje razvio njegove ideje.

Značajna je Pariska škola koju vodi Šarko koji je tvrdio da samo histerične ličnosti mogu biti hipnotisane. Ovakvi pojmovi ne bi bili ni malo značajni, da Sigmund Frojd nije učio kod Šarkoa, i podstaknut naučenim formirao psihoanalizu. Šarkoovo gledište je ovekovečeno i u knjizi "The Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde" iz 1886. koja se više puta pojavila i na filmskom platnu. Iz ovog miljea je i Gistav le Bon, koji je pisao o gomilama. Pored Frojda, i Edvard Ros, pisac jednog od prva dva udžbenika iz socijalne psihologije, 1908. godine do vrhunca razvija postavke zasnovane na principima imitacije i sugestije. Naslovi poglavlja te knjige su i: sugestibilnost, um gomile, moda, konvencionalnost, imitiranje običaja...

Saosećanje i briga o drugima bile su takođe viđene kao sile društvenog ponašanja. Ljudi saosećaju jedni s drugima, ispomažu se, brinu, empatišu, stalo im je jednima do drugih, vole se...

Osnova društvenog života je dakle po nekim misliocima spremnost za saradnju sa drugima i društvenost, a ne sebičnost i težnja za moći. Darwin ističe simpatiju i društvenost,

Bakunjin urođenu težnja za solidarnošću, Kropotkin uzajamno pomaganje ljudi zasnovano na urođenoj težnji ka solidarnosti, Ribo saosećanje, simpatija za druge, a Šeler čak osam vrsta saosećanja.

Evolucionizam se takođe javlja kao bitan princip, i takođe ostaje bitan do danas , posebno u objašnjavanju atraktivnosti i reproduktivnog ponašanja. Osnivač je naravno Čarls Darwin u svojim delima "O poreklu vrsta" (1859) i "Poreklo čoveka" (1871). Evolucija je stalna adaptacija putem prirodne selekcije. Čovek, poput svih drugih živih bića, u dugotrajnom procesu prirodne selekcije, nasleđuje one osobine koje su

najkorisnije u borbi za opstanak. Darwin, kao i oni koje ćemo dalje prikazati, ističe važnost instinkata.

Drugi pisac jednog od prvih dva udžbenika socijalne psihologije, Mek Dugal ističe instinkte definišući instinkt kao "nasleđena ili urođena psihofizička dispozicija koja navodi jedinku da opaža i obraća pažnju na objekte određene vrste, da doživljava emocionalno uzbuđenje određenog kvaliteta pri opažanju takvog objekta, i da dela u skladu sa tim na određeni način ili barem da oseća impuls za takvim delanjem." On je prvo postulirao 12, pa potom proširio listu na 18 instikata.

On je bio prvi koji je pokušao da ustanovi opštu teoriju u socijalnoj psihologiji. Kao profesor sa Kembridža on je prešao na Harvard te su tako njegove ideje odmah prihvaćene u Sjedinjenim Američkim Državama, gde je socijalna psihologija bila u zamahu razvitka. MekDugal je, pod Frojdovim uticajem kao i pod uticajem teorija Darvina i Džejmisa, svoju teoriju zasnovao na instinktima. Smatrao je da je društveno ponašanje nagonско, te da su instinkti ti koje treba proučavati. Tako je čak i nastanak religije objašnjavao strahom i potčinjavanjem, a nastanak velikih gradova „gregarnim” nagonom; dok je po njemu akumulacija kapitala rezultat instinkta isticanja. Njegovo biološko i psihološko utemeljenje socijalne psihologije naišlo je na kritike. Jedan od prvih predsednika Američkog psihološkog udruženja, Džon Džui, uputio mu je kritiku tvrdeći da socijalna psihologija treba da izučava navike a ne nagone. Instiktivistička gledišta su kritikovana sledećim argumentima

- nema činjeničkih dokaza; svako pravi liste po svom nahođenju;
- sterilnost u teoretisanju
- eksperimentalni rezultati da deca i životinje mogu da rade ono što se fundamentalno razlikuje od onog što obično čine;
- američki socijalni naučnici imaju otpor prema nativizmu, njihovoj intelektualnoj klimi više odgovara environmentalizam.

Instiktivistički pristup su obnovili etolozi (Konrad Lorenz, Nikolas Tinbergen, Karl fon Frish) koji su dobili za svoje radove Nobelovu nagradu iz medicine 1973. godine. Krajem 19. veka stekli su se odgovarajući društveno – politički uslovi koji su bacili svetlo na problem psihološkog funkcionisanja pojedinca u društvu i uzajamnih uticaja koje pojedinac i društvo imaju. Još jedan od uslova koji je pogodovao stvaranju nove nauke jeste razvijanje empirijskih metoda i stavljanje naglaska na egzaktnost u nauci. Potreba koja se javila u sociologiji za psihološkim objašnjenjem socioloških fenomena, kao i stavljanje dotadašnje eksperimentalne psihologije u okvir realnog

funkcionisanja, rezultirala je pojavom socijalne psihologije kao zasebne naučne discipline. Neki autori joj daju mesto između individualne psihologije i sociologije, jer istražuje međudejstvo jedinke i grupe (Miler, 2005).

Treći period kreće od oko 1920. godine, i o njemu ćemo detaljnije govoriti na ovom kursu.

Teorijski pristupi u socijalnoj psihologiji

Nauke ne mogu da se razvijaju ni da postoje bez teorijskih postavki od kojih polaze u istraživanju problema.

Teorijski pristup daje orijentaciju u:

-izboru problema

-izboru pojava koje će se posmatrati

-određivanju sredstava kojima se podaci prikupljaju i prikazuju

-određivanju načina na koji se podaci objašnjavaju.

Poznate psihološke škole i pravci poput bihevorizma, psihoanalize i geštalta služe kao polazišta i u socijalno psihološkim istraživanjima. Procesi socijalizacije neretko se objašnjavaju bihevoristički, dok su Ašova istraživanja formiranja prve impresije, odnosno istraživanje autoritarnosti Adorna i saradnika, dobri primeri geštaltističkog, odnosno psihoanalitičkog pristupa.

U određenim slučajevima ne radi se o pravim teorijama već pre o teorijskim pristupima, usmerenjima. Takvi su teorija uloga i simbolički interakcionizam. Zajednički elementi su im shvatanja da je pozorište metafora društvenog života, tj. da svaki događaj

ima svoju scenografiju, uloge i publiku. Centralni koncept je uloga – ponašanje koje se očekuje od nekoga ko zauzima određeni društveni položaj. Teorija uloga je primarno zainteresovana za socijalnu organizaciju i uzroke njene stabilnosti i održavanja.

“Preuzimajući društveni položaj, pojedinac postaje ličnost u drami koju piše društvo u kome živi“ piše Darendorf. Uloge su propisi u principu nezavisni od pojedinca; sadržaj uloge ne definiše ni redefiniše nijedan pojedinac, već društvo, a očekivanja vezana za ulogu obavezujuća su za pojedinca. Uloga propisuje određeno ponašanje i određene attribute

nosiocu uloge. Teorije socializacije ovde treba da objasne na koji način pojedinac stiče znanja, veštine, dispozicije koje dovode do toga da on prihvati svoje socijalne uloge i uspešno ih izvodi.

U simboličkom interakcionizmu (Džordž Mid) uloge se konstruišu kroz interakciju.

Interakcija se odvija putem simbola i njihovog značenja. Mi ne reagujemo neposredno na objekat □ mi reagujemo na simbol i delamo na osnovu svojih interpretacija. Kuli smatra da se slika koju imamo o sebi zasniva na našem tumačenju značenja ponašanja drugih prema nama.

Tokom poslednjih decenija jača samostalni kognitivistički pristup, npr. mentalne

strukture i principi informacijskog procesiranja opažača u zadacima socijalnog prosuđivanja (Fiske i Taylor, 1991). Veliki broj istraživanja opisuje strukture i procese koji

su u osnovi pojedinčeve koncepcije sebe i drugih ljudi (npr. Higgins & Bargh, 1987). Još jedan primer je kako ljudi koriste heuristike kada rezonuju o socijalnim događajima, kao i kako greške u socijalnom suđenju mogu biti rezultati ograničenja u kognitivnom kapacitetu.

Evolucionistički pristup donekle pozajmljuje iz biologije, a najbolji primeri su oni u kojima se istraživači bave prirodom interpersonalnih odnosa – individualnim razlikama u seksualnom ponašanju, pomaganju i agresiji.

Muškarci i žene, po ovoj perspektivi, imaju različite probleme adaptacije zbog razlika u reproduktivnim ulogama, što se odražava na socijalno ponašanje.

Evolucionistička psihologija naglašava ponašanja koja su bila uspešna u kontekstu u kojima su živeli naši davni preci. Međutim, ne raspravlja o aktuelnom kontekstu.

Rezultat usmeravanja na daleku prošlost rezultuje u tome da nemamo objašnjenja kako se ljudi adaptiraju i kako se snalaze u složenim i promenljivim socijalnim okolinama današnjih zapadnih tehnoloških društava.

Konačno, snažan napredak neuronauka doveo je i do njihovog povezivanja sa socijalnom psihologijom. Socijalna neuronauka je interdisciplinarno polje posvećeno razumevanju kako biološki sistemi ostvaruju društvene procese i ponašanja. Ova perspektiva korišćenjem bioloških koncepata i metoda objašnjava i redefiniše teorije društvenih procesa i ponašanja. Ljudi se vide u osnovi socijalna vrsta, pre nego individue. Kao takva vrsta, homo sapiens kreira organizacije izvan pojedinca - strukture koje se kreću od dijada, porodica, grupa do gradova, civilizacija i kultura. Ove strukture evoluiraju uporedo sa nervnim i hormonskim mehanizmima tako ih podržavaju, jer socijalna ponašanja pomažu da ovi organizmi prežive, reprodukuju se, i brinu za potomstvo dovoljno dugo da i ono preživi da bi moglo da se reprodukuje. Jedan od značajnih socijalnih psihologa koji primenjuje i ovu perspektivu je Džon Kaćiopo.

Kolektivna sećanja i perspektive poslekonfliktne modernizacije
(sociopsihološko gledište)

(od ove tačke do kraja, za ispit je potreban samo deo obeležen žutim; gornji deo je neophodan u celini)

(rezime)

U ovom radu diskutovani su uzroci održavanja dominacije negativne političke kulture, posebno negativnih kolektivnih sećanja, nakon dugoročnih, ogorčenih konflikata, kao i perspektive promene takvih kolektivnih elemenata u one koji omogućavaju ubrzane modernizacijske procese.

Osnovni elementi i procesi su analizirani, pre svega, sa stanovišta socijalne psihologije kao naučne discipline. U tom smislu, politička kultura je identifikovana sa sistemom uverenja i emocija, koje deli većina članova jednog društva. Ova uverenja su formirana kroz socijalne procese u socijalnim situacijama, u kojima su uspostavljena socio-kulturna značenja. Veći uticaj na čitavo društvo će, naravno, ostvariti oni sa većom društvenom moći i oni će u najvećoj meri oblikovati javni diskurs, društvene prioritete i društvenu svest. Nema sumnje da

su po okončanju ratova u takvoj poziciji upravo oni koji su tu moć stekli ili učvrstili upravo tokom ratova.

Jedan od načina zadržavanja konfliktnog sistema vrednosti jeste selektivno isticanje, preuveličavanje i potkrepljivanje najnegativnijih iskustava, i namerno zanemarivanje brojnih pozitivnih ličnih i zajedničkih sećanja. Ovakvo stanje stvari podstiče konstantnu pozornost ljudi u isčekivanju novih negativnih događaja, što prirodno rađa sumnjičavost, nesigurnost i nepoverenje prema drugim nacijama, ali i prema drugim ljudima uopšte, kao i prema nestabilnim institucijama političkog sistema - o čemu su pružene i neke empirijske potvrde. Sve to dalje slabi socijalni kapital datog društva. Najveći izazov je pronaći način da se uprkos ovakvoj konstelaciji snaga učini proboj ka stabilnoj demokratiji i oslobodi prostor za modernizacijske procese.

Abstract

This paper deals with causes of persistence of dominant negative political culture, especially of negative collective memories, after prolonged, intractable conflicts. Prospects for changes of such collective elements to those which allow faster processes of modernisation has also been discussed in the paper.

The basic elements and processes has been analysed, primarily, from the standpoint of social psychology as a scientific discipline. In that sense, political culture has been identified with system of beliefs and emotions, shared by majority members of a society. These beliefs are formed through social processes in social situations, in which socio-cultural meanings are established. Those actors with stronger social power will have stronger influence on the whole society. They will dominantly shape public discourse, social priorities and social consciousness. There is no doubt that, people with power just after wars are people who obtain or consolidate such power just because the wars.

Selective emphases, exaggeration, and reinforcement of the most negative experiences, with intentionally neglecting of numerous positive personal and social memories, are the ways of persisting of conflictive system of values. Such conditions arose constant attention of people who expect new negative events, which naturally leads toward suspicion, unsafety and mistrust toward other nations, but also toward other people in general, and toward unstable institutions of political system. Some empirical proof in that direction will be provided. All

those weak social capital of the society. The biggest challenge is to find a way, despite such constellation of powers, to make move toward stable democracy and allow chances for processes of modernisation.

Mesto i značaj zajedničkih sećanja u grupi i društvu

Kao što pojedinačna sećanja definišu jednu osobu, jer zavise od njenih osobina, a istovremeno i utiču na menjanje osobina te osobe, tako zajednička sećanja mogu definisati jednu društvenu zajednicu, najčešće naciju. No, kako je ono što će osoba zapamtiti obojeno njenom percepcijom koja nikada u potpunosti ne korespondira sa stvarnošću, tako i kolektivna sećanja bivaju obojena percepcijom onih koji su sačuvali sećanje na date događaje. Međutim, pored uobičajenih iskrivljenja percepcije individue, kod kolektivnih sećanja brojne su i druge namerne manipulacije. Imajući u vidu važnost sećanja za identitet neke grupe ne treba da iznenadi da stepen tih manipulacija često može biti jako veliki. Baš kako je to precizno primetio Orwell¹, onaj ko kontroliše prošlost, kontroliše i budućnost, a ko kontroliše sadašnjost – kontroliše prošlost.

Hardin² smatra da je formiranje kolektivnih sećanja jedan strategijski proces. Ona, po njemu, nisu nešto dato istorijom ili stvoreno tako što sadašnje društvo ima potrebe za osobenim socijalnim konstruisanjem prošlosti. Umesto toga, kolektivna sećanja su promišljeno formirana pod uticajem strateških aktivnosti političkih aktera sa ciljem unapređenja njihovih ciljeva i planova. Drugim rečima, grupna ili društvena kolektivna sećanja predstavljaju ideološko bojište, na kome se različiti akteri bore da obezbede da njihove osobite interpretacije prošlosti postanu kolektivno sećanje za čitavu grupu.

Politika u svakom društvu zavisi od postojanja kulturnih reprezentacija koje definišu odnose među političkim akterima. Stoga politička borba uzima formu takmičenja u mobilizovanju i kontroli mogućnosti u okviru političkog i socijalnog diskursa, borbe kroz koju se taj diskurs širi, preoblikuje, i u određenim situacijama čak i radikalno transformiše.³ Na ovaj način dobijamo odgovor na pitanje zbog čega neke ideje dobijaju istaknuto mesto u odnosu na ostale.

¹ Orwell, George, 1984, Beograd: Čigoja štampa, 1999.

² Hardin, Russell, *One for All: The Logic of Group Conflict*, Princeton: Princeton University Press. 1995.

³ Baker, K. M, *Memory and Practice: Politics and the Representation of the Past in Eighteenth-Century France*, *Representations*, 11, 1985, 134-164.

Iako su sećanja nešto što nas primarno asocira na prošlost, u naslovu ovog rada stoji reč perspektive koja se mnogo više odnosi na budućnost. Ona treba da ukaže na širu perspektivu i na vezu i međuuticaj vremenskih dimenzija. Sociolog Halbwachs i psiholog Bartlett su, nezavisno izučavajući socijalni okvir sećanja, pokazali da je sećanje bar toliko stvar sadašnjosti i budućnosti koliko je stvar prošlosti. Ono što aktivira procese sećanja jesu upravo društvene i psihološke elaboracije veza između različitih vremenskih dimenzija. Ovi procesi su suštinski društveni i zasnovani su na modelima zajednica i njihovom znanju.⁴

U svakom društvu, neki događaji imaju mnogo istaknutije mesto u kolektivnom sećanju članova, od drugih događaja, koji objektivnom posmatraču sa strane ne izgledaju ni malo manje važni. Ova pravilnost, da događaji nemaju isti psihološki značaj otvara nekoliko značajnih pitanja. Zašto grupe i društva imaju tendenciju da spontano pamte neke događaje a druge ne? Šta je distinktivna karakteristika onih događaja koji ostaju upamćeni i posledično imaju uticaj na sadašnjost? Takođe, gde su ta zajednička sećanja tačno smeštena i šta ih održava tokom vremena?

Grupe, zajednice i nacije tokom vremena održavaju relativnu istovetnost, pri tom se suočavajući sa stalnim promenama. Zajednička sećanja igraju ulogu u životu zajednica i povezane su sa socijalnim identitetom. Ta sećanja omogućavaju zajednicama da zadrže kako svest o kontinuitetu i stalnosti, tako i svest o istorijskom razvoju i promeni. Kapacitet za pamćenje otvara budućnost zajednici, uspostavljajući vezu između prošlosti i sadašnjosti kroz elaboraciju i razumevanje onoga što se dogodilo.⁵ Ono što aktivira procese sećanja jesu upravo društvene i psihološke elaboracije veza između različitih vremenskih dimenzija. Ovi procesi su suštinski društveni i zasnovani su na modelima i znanju zajednica.⁶ Način na koji ljudi misle i govore o skorašnjim i davnim događajima, determinisan je trenutnim potrebama i željama. Kao što je prošlost ključ za budućnost, tako je i sadašnjost ključ za prošlost.⁷

Psihološka i socijalna priroda sećanja

---

⁴ Jovchelovitch, Sandra, *Knowledge in Context: Representation, community and culture*, London: Routledge, 2007

⁵ *Isto*, 81

⁶ *Isto*, 80

⁷ Pennebaker, James and B. Banasik, On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology, in: Pennebaker, J. W., D. Paez, & B. Rime, eds. *Collective memory of political events: Social psychological perspectives*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1997.

Kada je psiholog Bartlett⁸ pisao knjigu *Pamćenje*, već je bio upoznat sa radom Halbwachsa koji je prvi postavio socijalni okvir u izučavanju pamćenja kao reakciju na klasično objašnjenje tog fenomena i pokušaj da se razumevanje pomeri sa individualnog na socijalni nivo analize. Halbwachs⁹ je posmatrao kako se uspostavljaju odnosi između subjekata i njihovog predmeta pamćenja i ukazao da ti odnosi nisu samo u okviru individua (npr. odnosi između tela i uma) već ih treba potražiti u međuodnosnoj stvarnosti socijalnih institucija. Sećanje individue će zavisiti od njenog odnosa sa porodicom, društvenom klasom, grupama kojima pripada, odnosno celokupnom socijalnom okviru koji određuje iskustvo date individue.

Dajući takav značaj društvenoj zajednici, koja oblikuje individuu, Halbwachs stavlja u kontekst i preispituje princip da se prošli događaji zadržavaju u svesti u svojoj celovitosti i autonomno. Sećanje nije stvar rekapitulacije i prošlost se ne može dozvati baš onakva kakva je bila. Upravo je, po Halbwachs-u, suprotno - sadašnjost daje inicijativu u podsticanju toka sećanja. Ono što se dogodilo nije moguće zadržati u potpuno nepromenjenom vidu u ljudskom pamćenju jer je stajalište iz koga se evocira prošlost suštinski drugačije od onog u kome se prošlost odigravala. Ukoliko mi pamtimo, to je stoga što sadašnji kontekst i drugi u njemu čini mogućim da pamtimo. Dakle, koliko god sećanja iz prošlosti bila jasna, ona nikada ne mogu da proizvedu potpuno identične predstave koje smo recimo doživeli u detinjstvu, jer mi sami nismo isti, promenili smo se, kao što su se promenile i naše ideje, vrednosti i procene realnosti. Prosta činjenica da se sećamo prošlosti u sadašnjosti, isključuje izjednačavanje predstava koje smo imali tada i koje sada imamo.

Sećanje, kao potpuno konzerviranje prošlosti i njeno potpuno verno pojavljivanje u sadašnjosti bilo bi moguće samo ako bi subjekt mogao da održi nepromenjen sistem reprezentacija, navika i odnosa koji je imao u prošlosti. Ali čak i najmanja promena u okruženju će uticati na strukturu sećanja. Na ovaj način je Halbwachs mogao da poveže sećanje pojedine osobe sa sećanjem grupe i kasnije sa širim okvirom tradicije, čime je došao do zajedničkog kolektivnog sećanja jednog društva.

Bartlett je da pokazao da i proces i sadržaj sećanja jesu dominantno uslovljeni socijalnim uticajima. Kultura, interesi, društveni običaji, institucionalna praksa i grupni identitet „postavljaju scenu i usmeravaju akcije” u percipiranju, predstavljanju i pamćenju. Bartlett smatra da je svaka društvena grupa organizovana i da se održava kao grupa

---

⁸ Bartlett, F. C, *Remembering: A study in experimental social psychology*. Cambridge: Cembidge University Press, 1932

⁹ Halbwachs, M, *The Collective Memory*, New York: Harper and Row, 1950

pomoću nekih specifičnih psiholoških tendencija koje formiraju osobenu grupnu iskrivljenost ('bias') u susretu sa spoljašnjim okolnostima.

I pogled na svet, pa i na prošlost *subjekta* u jednoj društvenoj zajednici barem delom je zajednički sa ostalim članovima istog socijalnog sistema, tim pre što je veliki deo ovog pogleda na svet stečen u datom socijalnom sistemu, te da je ovaj zajednički pogled na svet osnova za komunikaciju i koordinisano ponašanje u tom sistemu. Pošto nastaju u istim okolnostima, i uslovljena su istim faktorima, normalno je očekivati da će i mnoga karakteristična sećanja biti zajednička za čitave grupe, čak i velike grupe poput nacija. To zajednička ne mora da znači da ih deli baš svaki predstavnik određene grupe, ali svakako ih deli izrazito velika većina članova. Ta sećanja se značajno preklapaju i u uzročno posledičnoj interakciji su sa drugim ciljevima, verovanjima, stavovima, motivacionim faktorima i emocijama velike većine društva i čitav taj skup čini jednu veliku celinu koju uglavnom možemo identifikovati sa poznatim pojmovima (koji naravno nisu potpuno identični) poput sistema uverenja, javnog mnjenja, društvene svesti, političke kulture i slično.

Sadržaj onoga što je postalo zajedničko sećanje zasnovan je na karakterističnim iskustvima članova društva, koja mogu biti stvarna ili zamišljena, pa čak i implikacije koje se izvode iz takvih iskustava. Kolektivna iskustva mogu da služe potsticanju formiranja uverenja, mogu obuhvatiti široki raspon, mogu biti zasnovana na raznolikim događajima ili na postepenim procesima, uslovima, praksama, načinima života; mogu se odnositi na društvena strukture i institucije, socijalne fenomene itd; i mogu poticati iz različitih domena života kao što su politika, ekonomija, religija, kultura, itd.¹⁰ U principu, bilo koje kolektivno iskustvo koje ima značenje u očima članova društva može poslužiti kao osnova za formiranje uverenja, koja se eventualno mogu postati socijalna uverenja. Najčešće kolektivna iskustva koja primaju na sebe ovu ulogu su ratovi, konflikti, političke alijanse, nesreće, nepravde, pobune, izgladnelost, progoni, glad, određeni režim, eksploatacije, pobeđe, ekonomski uspesi, određeni ekonomski i politički sistemi, nejednakosti i dako dalje.

Ovaj sistem *definiše identitet grupe* i obezbeđuju racionalizaciju za osećaj pripadanja grupi.

---

¹⁰ Bar-Tal, Daniel. *Shared beliefs in society. Social psychological analysis*, Thousands Oaks, CA: Sage, 2000.

Međutim, čak i ako imamo dijadu, dakle samo dve osobe koje su tokom određenog vremena u nekoj interakciji, nakupilo bi se tu svakako i pozitivnih i neutralnih i negativnih stvari koje je jedna osoba učinila drugoj. A zamislimo tek narode koji broje po nekoliko miliona ljudi. Među njima postoji beskonačno mnogo interakcija i čak i statistički gledano moraju se pojaviti neke koje su primeri ljudske dobrote, humanosti i plemenitosti, a moraju se takođe pojaviti one koje su primeri okrutnosti i zlodela. Sve te vrste interakcija nemaju jednako mesto u javnom diskursu jednog društva, u svesti prosečnih građana ili u svakodnevnom životu. A od toga čemu damo dominantno mesto zavisi dalja usmerenost jednog društva i put kojim ono ide ka budućnosti.

Šta su dominantna kolektivna sećanja i s njima povezani drugi elementi kao što su društveni ciljevi, vrednosti itd, određeno je na osnovu realnog iskustva ali interpretiranog kroz socijalne procese u rasponu od pregovaranja do безусловnog prihvatanja. Proces pregovaranja ukazuje da su članovi društva kroz međusobnu interakciju došli do *konstruisanja* znanja o kome se slažu, dok безусловno prihvatanje ukazuje na pasivno sticanje od strane spoljašnjih izvora, koji su obično opaženi kao autoriteti.¹¹ Dakle, u tom procesu nemaju svih članovi jednak uticaj. Ogromna većina ima ograničen ili nikakav uticaj, oni su samo pasivni recipijenti, dok je uticaj nekih drugih kao što su lideri, autoriteti izrazit. Veći uticaj na čitavo društvo će, naravno, ostvariti oni sa većom društvenom moći i oni će u najvećoj meri oblikovati javni diskurs, društvene prioritete i društvenu svest. Na ovu važnu činjenicu vratitićemo se nešto kasnije.

Sadržaji ovih sećanja vezana su za jedan kompleks koji se može ticati društvenih ciljeva, predstava o sebi, konflikata, želja, uslova, pravila, vrednosti, struktura, predstava o drugim grupama, institucijama, problemima, itd. Oni često liče na javnu političku agendu, o njima članovi društva raspravljaju, služe kao važne smernice u odlukama vođa i utiču na izabrani pravac društvene akcije. Oni se odražavaju i u jeziku grupe, stereotipima, predstavama, mitovima i kolektivnim sećanjima. Ona čine deo zajedničkog repertoara članova društva i doprinose učvršćavanju socijalnog identiteta.¹²

Zato je očigledan značaj ovog sistema uverenja ili političke kulture za svakodnevnu realnost članova društva, nešto što utiče na njihove poglede i akcije i što kao krajnju implikaciju ima samoobnavljanje, dakle obnavljanje postojeće političke kulture.

---

¹¹ Bar-Tal, Daniel. *Shared beliefs in society. Social psychological analysis*, Thousands Oaks, CA: Sage, 2000

¹² Bar-Tal, D. & Bennink, G, Nature of reconciliation as an outcome and as a process, in: Y. Bar-Siman-Tov (Ed.). *From conflict resolution to reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Zajednička sećanja i njihova uloga tokom i nakon konflikta

Ta politička kultura, koja postoji i koja se obnavlja može da se zasniva na idejama o slobodi, o ljudskim pravima, o značaju tolerancije i to najčešće i jesu dominantna uverenja u razvijenim društvima. Međutim, tokom sukoba, posebno onih koju su dugi, iscrpljujući i sa puno žrtava, čitav ovaj kompleks se potpuno degeneriše. Kolektivna sećanja svake strane u sukobu daju sliku tog sukoba koja je u skladu sa potrebama date strane.¹³ Takvi narativi imaju nekoliko važnih tema, koje utiču na percepciju sukoba i njegovo rešenje. Bar-Tal¹⁴ ističe nekoliko tema kao posebno važne. Njegovoj analizi ćemo posvetiti nešto više pažnje.

Kolektivna sećanja o samom sukobu uključuju uzroke za njegov nastanak, glavne događaje koji su ga oblikovali, naročito nedela protivnika, kao i žrtve koje su nastale za vreme konflikta, uključujući žrtvovanje heroja. Ova sećanja su jednostrana i selektivna te služe potrebama članova društva da gledaju na sebe kao na pravične, humane i moralne. Uverenja ovakvog tipa, sadržana u kolektivnom sećanju pomažu u razumevanju trenutne stvarnosti. Prošlost se preoblikuje i prilagođava da služi aktuelnim potrebama i stavovima članova društva.

Druga tema koja jasno dolazi do izražaja u sećanjima grupe tokom konflikta jesu ljudski gubici, naročito gubici nevinih civila i atribuiranje tih nedela protivnicima koji su u stanju da izvode tako nehumana, nemoralna i okrutna dela protiv ljudskih bića, pripadnika naše grupe. Istovremeno, dobijamo izgovor za opravdanje sopstvenog nasilje radi »pravične« osвете. Argument da bi dehumanizovani protivnici trebalo da budu kažnjeni za svoja nedela racionalizuje nasilje prema protivničkoj grupi, uključujući i njeno civilno stanovništvo.

Sledeća važna tema tiče se razvijanja uverenja i pamćenja primera o sopstvenoj viktimizaciji. Ova tema se koncentriše na gubitke, smrt, povrede, zlo i okrutnost koje je protivnik počinio. Time se fokusira na tužnu sudbinu grupe, a ubijeni i ranjeni postaju konkretan dokaz statusa grupe kao žrtve. Pali heroji ostaju poštovani i pamćeni u patriotskim mitovima i kroz razne memorijale bivaju prikazivani kao heroji i uzori.

Posebno mesto u sećanju koje dobijaju ove i slične teme zavisi od intenziteta i dužine pretrpljenog nasilja. Ako je sukob bio dug, iscrpljujući i sa puno žrtava ove teme

---

¹³ E. Cairns & M. D. Roe, eds. *Memories in conflict*, Macmillan, London, 2003; Halbwachs, 1950.

¹⁴ Bar-Tal, Daniel, *Collective Memory of Physical Violence: Its Contribution to the Culture of Violence*, in: E. Cairns & M. D. Roe, eds. *Memories in conflict*, Macmillan, London, 2003.

sve više dobijaju na značaju i postaju trajna kolektivna sećanja. Zatim se i dalje potkrepljuju kao česta tema u literaturi, udžbenicima, filmovima i drugim produktima kulture. Kao posledica, postaju sve značajnije u ličnom repertoaru članova društva i predstavljaju epistemološke stubove kulture nasilja, što se više šire, održavaju tokom vremena i prenose novim generacijama.

Tako problem i dalje ostaje u značajnoj meri prisutan u svim poslekonfliktnim društvima. Rekli smo da oni koji imaju veću društvenu moć imaju i veći uticaj na formiranje zajedničke društvene svesti koja usmerava društvo u određenom pravcu.

Na početku uzročnog lanca imamo niz veoma negativnih događaja koji mogu postati osnova za negativna kolektivna sećanja. Oružane konfrontacije neprijateljskih grupa povećavaju jedinstvo i kohezivnost unutar svake strane. Slobode i opoziciono delovanje se ne tolerišu. Demokratija ograničava i kontroliše političku moć, a demokratske procedure su složene i vremenski duge. Logika rata, opet, sve potčinjava cilju vojne pobeđe. Autoritarne odluke tada dobijaju na značaju. Ratovi nesumnjivo slabe demokratske norme i ljude koji su im skloni i izbacuje na površinu često one najnetolerantnije i najekstremnije koji su, nema sumnje, po okončanju ratova u takvoj poziciji da formiraju i usmeravaju društvenu svest upravo tako da mogu da očuvaju moć koji su stekli ili učvrstili upravo tokom ratova. U stvari ne moraju ništa novo ni da formiraju, nego imaju mnogo lakši zadatak, smao da održe dominantnim ona negativna uverenja i one negativne emocije nastale tokom ratnih sukoba. Po završetku rata, oni brane kako svoje pozicije, tako i vrednosti, uverenja i čitavu kulturu nasilja nastalu tokom rata. Zato je i dugo nakon rata teško promeniti kako vodeće ljude, tako i dominantne ideje, a time i činjenicu da iskustva nasilja i patnji nastavljaju da oblikuju percepciju sveta. Nasilje kao sredstvo za rešavanje sukoba ostaje u zajedničkom sećanju i strukturama poslekonfliktnih društvenih odnosa. Nasilje se i dalje smatra normalnim i ostaje deo svakodnevnog života. Takvo stanje dalje potkrepljuju oni koji u njegovom održavanju vide za sebe korist. A kako takve osobe imaju mnogo bolje "početne pozije" od drugih aktera, imaju i mnogo veće šanse na izborima nego što bi imali u stabilnim demokratskim sistemima. Osvajajući vlast na "demokratski" način, u prilici su da nastave sa istom politikom. To vodi jednom začaranom krugu iz koga naizgled nema izlaza.

Po okončanju ratova na Balkanu 1990-ih godina, stvorena je veoma čudna situacija. Nakon potpisivanja mirovnog sporazuma sve političke elite koje su vodile svoje države tokom ratova ostale su na vlasti i kroz svoje medije se predstavile kao pobednici. Međutim u isto vreme, međunarodna zajednica je od njih tražila da učine ono što se traži

od potpisnika kapitulacija: da se odreknu svojih ciljeva, da prihvate ono protiv čega su ratovali, pa čak i da prihvate da budu optuženi i osuđeni za zločine u tom ratu. Iz takve nemoguće situacije, gde se gospodarima rata (ne samo predsednicima i njihovom uskom okruženju) ne oduzima aparat prinude: ni mediji, ni bezbedonosne snage, ni ekonomska moć, a traži da dobrovoljno sami sebe osude mora proisteći mnoštvo problema. Oni naravno koriste sve što im stoji na raspolaganju da konstruišu paralelnu realnost, svojevrsan *Matrix*, koja u neizbežnom sudaru sa pravom realnošću ostavlja posledice od loše komunikacije sa ostatkom sveta do totalne dezorjentisanosti stanovništva, apatije i potpunog urušavanja i propadanja društva.

Oblici iskrivljavanja zajedničkih sećanja

Analogno situaciji u individualnoj psihologiji, zajednička sećanja pomažu grupama da definišu sebe, razumeju svet i struktuiraju pravce delovanja. Ponekad, zadovoljenju ovih potreba ne idu na ruku objektivne činjenice. U takvim slučajevima, društvene grupe i zajednice počinju da sistematski iskrivljuju svoja sećanja, i po cenu samozavaravanja. Na taj način održavaju pozitivnu sliku o sebi. Nakon ogorčenih, dugoročnih sukoba, sa mnogo zločina i stradanja veoma je teško zadržati tu pozitivnu sliku. Zato, u takvim situacijama, ova iskrivljavanja dobijaju ogromne razmere.

U istraživanju *Starategic marketinga*¹⁵ od pre nekoliko godina, reprezentativnom uzorku građana Srbije postavljana su, između ostalog i pitanja da li su čuli za neke događaje i da li veruju da su se oni zaista dogodili. Tačno 50% ispitanika izjaljuje da veruje u tvrdnju „U Sarajevu je mnogo civila poginulo od snajperskih hitaca”, dok je procenat onih koji veruju da je tačno „U Srebrenici je ubijen veliki broj Muslimana/Bošnjaka” još manji – 48% ispitanih.

Pogledajmo koje su, po Baumeisteru i Hastingu¹⁶, osnovne strategije i mehanizmi kojima se iskrivljuju sećanja:

a) Selektivno izostavljanje: događaj koji može uzrokovati lošu sliku grupe o sebi se jednostavno ignoriše ili briše iz sećanja. Ono što preostaje je uglavnom pozitivno, te se tako omogućava grupi da zadrži pozitivnu kolektivnu sliku o sebi.

---

¹⁵ Viđenje istine u Srbiji, Strategic Marketing, nepublikovani izveštaj o istraživanju iz aprila 2001.

¹⁶ Baumeister, R. F. & S. Hasting, Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves, in Pennebaker, J. W., D. Paez, & B. Rime, eds. *Collective memory of political events: Social psychological perspectives*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1997.

b) Fabrikovanje: ova strategija je komplementarna negiranju i njome se afirmiše nešto što se nije dogodilo, odnosno izmišljaju se lažna sećanja. Ove „činjenice” je lako opovrći, te je stoga ova strategija obmanjivanja prilično retka.

c) Preuveličavanje i ulepšavanje: Za razliku od prethodne strategije, relativno je lako i uobičajeno pronaći neki detalj koji se zaista dogodio i njega preuveličati ili istaći isključivo njegove pozitivne strane, neretko dodatno doterane. Minorni uspesi postaju veličanstveni trijumfi.

d) Povezivanje nasuprot rastavljanju: događaji su najčešće produkti višestrukih uzroka. Stoga je važno da li su događaji povezani ili odvojeni. Ističući samo jedan od uzroka uz ignorisanje ostalih moguće je dati potpuno pogrešnu interpretaciju događaja, iako se oslanjamo isključivo na tačne činjenice.

e) Okrivljavanje druge strane: fokusiranje na stvarna ili izmišljena nedela protivnika do stepena kada i nedela naše strane bivaju minimizirana i viđena tek kao neizbežan odgovor na postojeće retnje. Krajnji oblik ove strategije jeste potpuno izvrtanje realnosti i atribuiranje svojih nedela drugoj strani.

f) Okrivljavanje okolnosti: ukoliko nikako nije moguće prebaciti krivicu na drugu stranu ili na žrtvu, ostaje mogućnost da se ta krivica prebaci na spoljašnje okolnosti i na taj način minimalizuje sopstvena odgovornost za patnje drugih.

g) Kontekstualni okvir: najveći broj istorijskih događaja uključuje veoma složeni sklop uzroka, posledica i dodatnih uticaja. Donekle je i neizbežno da zajednička sećanja moraju da redukuju sve te faktore na nivo prostijeg objašnjenja. Međutim, birajući koji uzročno-posledični lanac da istaknemo, a koje da zanemarimo, moguće je stvoriti takav kontekst koji će omogućiti da dato sećanje posluži pozitivnoj slici grupe o sebi.

Otpori pozitivnim promenama

Moramo takođe imati u vidu da nakon dugogodišnjih patnji, u društvima koja su izašla iz sukoba često dominira kolektivna orijentacija straha. U tako stresnim situacijama, članovi društva teže selektivnoj obradi informacija, usredsređujući se na loše ili bar nedobronamerne postupke protivničke strane, koje doživljavaju kao preteće. Ova negativna iskustva bivaju ugrađena u kolektivnu memoriju, ovaploćuju se preko kulturnih proizvoda i onda bivaju prenošena preko društvenih komunikacionih kanala. Konačno, ona predstavljaju plodno tle za nastanak kolektivne orijentacije straha. Negativni događaji se inače bolje pamte i imaju odlučujući uticaj na suđenje i ponašanje. Ovo stoga što je u

pitanju evoluciono adaptivna tendencija jer priprema članove društva za bolji način savlađivanja opasnih situacija. To dalje utiče na neprekidnu pozornost članova društva prema potencijalnim opasnostima i senzitiviziranje prema znakovima koji nagoveštavaju potencijalnu pretnju, a ovo opet rezultira u povećanju solidarnosti i kohezivnosti među članovima društva i mobilisanju članova da rade za korist društva, da se izbore sa pretnjom delajući protivu neprijatelja.¹⁷

Pored svega toga dolazi do zamrzavanja uverenja i sećanja o uzrocima pretnji, o konfliktu, o protivniku i o načinima izlaženja na kraj sa opasnostima, što očigledno stvara velike otpore promeni koja treba da usledi prestankom sukoba. Tako ovakav strah ograničava perspektive društvu, vezujući sadašnjost sa iskustvima iz prošlosti povezanim sa sukobom i postavljajući svoja očekivanja u vezi budućnosti na bazi prošlosti. Ovo ozbiljno otežava raskid sa prošlošću i kreativno razmišljanje o novim alternativama, koje mogu dovesti do pomirenja.

Dakle, načini zadržavanja konfliktnog sistema vrednosti uključuju selektivno isticanje, preuveličavanje i potkrepljivanje najnegativnijih iskustava, i namerno zanemarivanje brojnih pozitivnih ličnih i zajedničkih sećanja. Zato je važno posle rata doći do nekakvog zajedničkog opšeprihvaćenog objektivnog odgovora šta se sve dešavalo, bilo preko komisija za istinu ili nekim drugim putem. Da bi se, dakle, predupredile dalje štete koje nastaju manipulisanjem onoga zbog čega su mnogi ljudi već jednom propatili. Jer postojeće stanje stvari podstiče konstantnu pozornost ljudi u iščekivanju novih negativnih događaja, što prirodno rađa sumnjičavost, nesigurnost i nepoverenje prema drugim nacijama, ali i prema drugim ljudima uopšte, kao i prema ionako nestabilnim institucijama političkog sistema. A onda to nepoverenje, po mnogim autorima poput Putnama¹⁸ koji su to empirijski pokazali, ne može da dovede do brzog napretka jednog društva. I to je taj začarani krug iz koga se mnogi teško mogu izvući.

Faktori spremnosti za pomirenje

U jednom empirijskom istraživanju¹⁹ koje smo obavili pre par godina u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji, na populaciji mladih, proveravana je između ostalog i njihova anomija i poverenje u društvene institucije. U središtu tog istraživanja bila je subjektivna voljnost ili

---

¹⁷ Bar-Tal, D, Why Does Fear Override Hope in Societies Engulfed by Intractable Conflicts as It Does in the Israeli Society?, *Political Psychology*, 22, 601-627, 2001.

¹⁸ Putnam, Robert D, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

¹⁹ Petrović, N, *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*, Beograd: Dokumentacioni centar 'Ratovi 1991-1999' i Institut za psihologiju, 2005.

spremnost da se pristupi procesu pomirenja, odnosno da se prihvate one vrednosti i one akcije koje vode ka pomirenju i odbace one ideje i postupci koji ga ometaju. Spremnost ili voljnost za pomirenje, odnosno njeni konstituenti: poverenje u drugu stranu, spremnost na saradnju, na davanje i primanje oprostaja, kao i viđenje protivnika kao ljudskog bića, imaju veze sa selektivnošću informacija koje želimo ili ne želimo da prihvatimo i u načinu na koji ćemo interpretirati objektivne događaje, posebno one problematične nastale tokom sukoba. Tu voljnost ljudi projiciraju na objektivne spoljašnje događaje i boje ih. Tako novointerpretirani događaji dalje utiču na tok stvari i na tu voljnost. Kao što je nasilje: fizičko i medijsko u jednom trenutku društvene krize i promena društvenih vrednosti, uzrokovalo pokretanje negativne spirale mržnje i zločina, tako bi ova spremnost, ili dobra volja, trebala biti preduslov pokretanja jedne pozitivne povratne sprege i pružiti energiju za širenje pozitivnih ideja i akcija. Osvrnimo se i na neke korelacione rezultate. Pokazalo se da je ta spremnost za pomirenje pozitivno povezana, u sve tri zemlje jednako, sa pridavanjem smisla sopstvenom životu, većem poverenju u ljude uopšte i pozitivnim očekivanjima od budućnosti. Taj deo populacije imao je i veće poverenje prema tadašnjim parlamentima i vladama koje su vodili Lagumdžija, Račan i Đinđić, kao i prema Evropskoj Uniji. Oni koji su protivnici pomirenja imali su mnogo izrazitiju opštu nesigurnost, verovanje u predodređenost sudbine i nepoverenje u druge ljude. Od ispitivanih institucija oni su značajno veće poverenje u odnosu na prethodnu grupu, pokazali prema verskim institucijama i oružanim snagama.

Ovo su svakako dodatni dokazi za postojanje te negativne povratne sprege koja svakako dalje slabi socijalni kapital datog društva. Najveći izazov je pronaći način da se uprkos ovakovoj konstelaciji snaga učini proboj ka stabilnoj demokratiji i oslobodi prostor za modernizacijske procese.

Pozitivnu korelaciju sa spremnošću za pomirenjem imaju karakteristike koje se tiču nade, optimizma, vere u bolju budućnost i bolje odnose među ljudima, spremnost na otvorenost, saradnju, potom je tu humanitarizam kao vrednosna orijentacija. Dakle, kao suprotnost pominjanom strahu javlja se orijentacija nade koja otvara perspektive za promenu i napredak. From²⁰ kaže da nada nije ni pasivno čekanje da se okolnosti promene niti njihovo nerealističko iznuđivanje. Nadu From upoređuje sa zgrčenim tigrom koji pripravan da skoči, skače onda kada je došao pogodan trenutak. Nadati se, znači u svakom trenutku biti spreman za ono što još nije rođeno, za pomeranje mogućnosti, za razvoj i

---

²⁰ From, E, *Revolucija nade*, Grafos, Beograd, 1981.

ovaploćenje potencijala. Onaj čija je nada slaba, dopušta sebi, veli From, da propadne u udobnosti ili nasilju; onaj čija je nada jaka shvata i pozdravlja sve znakove jednog novog života i u svako vreme je spreman da pomogne rođenju nečeg što je za rađanje spremno. Iz ovoga jasno sledi da bez nade možemo propustiti niz životnih mogućnosti za ostvarenje mnogih stvari. u pred problemima, niti da se pokolebaju pred sasvim izvesnim preprekama. Ukoliko se život shvati defetistički, ako se drugi ljudi i narodi vide kao veći neprijatelji u koje nikad ne možemo imati poverenja, ukoliko nema nade i ne postoji svetla budućnost kao cilj kome težimo, ne ostaje nam ništa drugo nego da patimo.

Kako imamo i empirijski dokaz da oni čija je nada slaba, češće dehumanizuju druge ljude, nije li to zato što su sami sebi oduzeli neke značajne komponente ljudskosti. U teškim vremenima poput ratnih, ljudi trpe mnoge gubitke, od gubitaka života najbližih, preko gubitaka imovine, položaja, pa do gubitka vere u sebe i u druge. Najčešće takve osobe ne mogu da podnesu da im se više zadaje bol, a da bi se od toga obezbedili odbacuju i saosećanje i obzir prema drugima i nadu da se stvari mogu popraviti, a život dobiti novi smisao. Iako i sami nesrećni, ljudi sa razorenim nadama mrze ono što je do toga dovelo – sam život, sveteći se pri tome svim drugima, ali na taj način ne pomažući sebi samima. Kada nema nade, nema budućnosti, pa nema na razloga da ostavljamo zalog za tu budućnost, za sebe i one sa kojima i pored kojih ćemo živeti. Tada nema ni volje da se nešto popravi, niti ustava od loših dela, jer ne vidimo ni smisao zašto bismo nešto radili i od nečeg se uzdržavali. Zato je pre svega važno, posebno posle velikih sukoba punih gubitaka pružiti ljudima nadu. Nadu u nešto bolje, nešto zbog čega će vredeti da se potrude, da naprave često bolne kompromise sa bivšim neprijateljima i da ulože energiju u izgradnju boljeg sveta, kako za druge, tako i za sebe i članove sopstvene grupe.

Postoji li zaista perspektiva?

U završnom delu rada posvetićemo nešto više pažnje perspektivama, tim pre što je ta reč pomenuta i u samom naslovu. Kakve su, dakle, perspektive za pozitivnu transformaciju u poslekonfliktnim područjima kao što je naše, uprkos svim postojjećim problemima i teškom bremenu prošlosti? Da li je moguća brza i korenita promena u relativno kratkom vremenskom periodu? Postoji li neki primer koji bi nam mogao pružiti takvu nadu? Odgovor je pozitivan i verovatno najbolji primer za takvu promenu jeste slučaj Savezne Republike Nemačke nakon II svetskog rata. Nakon što je izgledalo da nemački karakter (kao ni neki drugi nacionalni karakter) nije moguće promeniti, njegova

relativno brza i radikalna promena potvrdila je mogućnost relativno brze i široke transformacije čak i na nivou velikih socijalnih grupa kakve su nacije.

U svojoj diskusiji o promenama nivoa autoritarnosti u poratnoj Nemačkoj, Lederer²¹ je ukazala da su se Schaffner neposredno nakon rata, a dve decenij ekasnije i Dahrendorf, složili da postoji veoma bliska veza između nacizma i tradicionalnih vrednosti nemačkog društva. Stoga su oni bili sumnjičavi prema mogućnosti suštinske promene. Međutim, samo još jednu deceniju docnije, kako navodi Lederer, nekoliko nezavisnih studija i meta-studija na velikim broju prethodnih istraživanja (npr. International Association for the Evaluation of Educational Achievement on Civic Education, 1975; Merelman & Foster-ove beleške o političkoj kulturi u SR Nemačkoj, 1980; klasična Politička kultura Almonda i Verbe, izmenjeno izdanje iz 1980) koji daju potpuno drugačiju sliku. Podaci dobijeni na nemačkim adolescentima počinju da pokazuju fundamentalne promene u pravcu prihvatanja građanskih i demokratskih društvenih vrednosti. Šta više, po nekim istraživanjima krajem 1970-ih godina, Nemačka je, po svim relevantnim merilima postala model demokratske političke stabilnosti, u nekim slučajevima čak i izraženije nego SAD i Velika Britanija.

Druga zapadna društva su se takođe promenila, između ostalog i tokom socijalne revolucije 1968. Centralna Evropa je danas, u smislu vrednosti i socijalnih normi, potpuna suprotnost u odnosu na pre samo 20 godina. Danas smo svedoci ogromnih ekonomskih promena u Kini.

Iako u našem regionu nema ni približno toliko materijalnih sredstava koliko je bilo, recimo u SR Nemačkoj, mnogi drugi elementi idu u prilog izvesnog bržeg razvoja i izvlačenja iz začaranog kruga nerazvijenosti, sukoba i mržnji. Današnje vreme je neuporedivo dinamičnije od ranijih razdoblja i za godinu ili dve se pojavi toliko novina kao nekad za čitavu deceniju, a za period od deset godina kao u prošlosti za čitav vek. Zato je logično da se očekuje i da svi društveni procesi teku ubrzano. Globalizacija ubrzava promene u svim domenima života te su promene neminovne. No, i pored toga, moramo ostati svesni odgovornosti da te promene idu u pravom smeru.

U današnjem svetu naprednih tehnologija ne mogu se više iskopati tako duboki rovovi, niti podići toliko visoki zidovi koji bi mogli da izdvoje neke narode i države. Povezanost ljudi i njihovih sudbina je danas mnogostruka i nikakve fizičke prepreke ne

---

²¹ Lederer, Gerda, Authoritarianism in German Adolescents: Trends and Cross-Cultural Comparisons, in: W. F. Stone, G. Lederer & R. Christie (Eds.), *Strength and Weakness. The Authoritarian Personality Today*, Springer-Verlag(1993).

moгу preseći i pokidati isprepletene niti zajedničke sudbine. To znači da koliko god sada izgledao jak, uticaj političkih lidera proisteklih iz perioda sukoba, čiji je osnovni *credo* u održavanju onog stanja stvari, vrednosti i javnog diskursa koji je takođe proistekao iz ratova i koji im još uvek omogućava vlast i brojne povlastice, neminovno će opadati. U tom smislu, neće biti tako lako održavati konfliktna zajednička sećanja i prikazivati ih kao jedina ispravna i autentična. Takvo, izmenjeno socijalno okruženje će, kao što je Halbwachs utvrdio pre mnogo decenija, biti dovoljan uslov da izblede i budu sklonjeni u stranu oni zajednički elementi uključujući i sećanja koja imaju negativnu ulogu, i konačno izbiju u prvi plan oni koji mogu biti u funkciji napretka i boljeg i ispunjenijeg života svih građana u našem regionu.

Levin i Marfi su 1953. uradili klasično istraživanje sa učenjem prosovjetskog i antisovjetskog materijala kod grupa sa prosovjetskim i antisovjetskim stavovima. I jedna i druga grupa je učila i materijal u skladu sa svojim stavovima, i onaj koji to nije. Rezultati i neposredno nakon učenja, i neko vreme nakon učenja (sećanje) pokazali su da se brže uči i bolje pamti materijal koji je u skladu sa našim sopstvenim stavovima.

Blic sećanja su nazvana tako jer odaju utisak kao da su ljudi sebe fotografisali u trenutku kada su saznali o javnim, emocionalno snažnim događajima, te ih mnogo decenija kasnije saopštavaju kao pouzdana, „živa“ i detaljna sećanja (Brown & Kulik, 1977). Blic sećanja predstavljaju vrstu autobiografskih sećanja o okolnostima u kojima osoba saznala o javnim događajima (“pio sam čaj od hibiskusa, iz crvene šolje, na rubu malo okrnjene, i dodavao još malo meda jer mi se nije činio dovoljno sladak, kada sam čuo na radiju...”). Spoljni izvor mora preneti vesti osobi o izuzetnim događajima koji uključuju atentate i druge političke postupke, velike javne događaje, kao i nacionalne katastrofe. Tako su, pri ispitivanju blic sećanja, često postavljana pitanja *Gde ste bili kada ste saznali da je ubijen Džon Kenedi / da je Čelendžer eksplodirao / da se dogodio napad 11. septembra 2001?* Kod nas o smrti predsednika Tita i premijera Đinđića. Većina studija istražuje događaje sa negativnim posledicama, međutim i oni sa pozitivnim mogu izazvati blic sećanja (rušenje Berlinskog zida npr; Bohn & Bernsten, 2007). Takođe, iako su blic sećanja sećanja o javnim događajima, termin javni događaj može da se odnosi kako na naciju, tako i na događaje doživljene u porodičnom okruženju (saznanje o smrti roditelja npr; Rubin & Kozin, 1984). Iako su ljudi sigurni da znaju tačno šta su radili kada su čuli takvu vest, detaljne analize pokazuju da je to uglavnom samozavaravanje.